

पं.नेहरूंची भारतीय परराष्ट्र धोरणातील भूमिका

डॉ.अरुण गाडे, प्राचार्य, श्रीमती.मीनलबेन महेता कॉलेज, पांचगणी.

प्रा.विशाल कांबळे, सहाय्यक प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग, डि.के.ए.एस.सी.कॉलेज, इचलकरंजी

प्रस्तावना : कोणत्याही देशाचे राष्ट्रीयहीत हे त्या देशाच्या परराष्ट्र धोरणावर आधारलेले असते. ते प्राप्त करणे हे तेथील राष्ट्राचे कर्तव्य असते; तरच राष्ट्राची विकासात्मक प्रगती करता येते. स्वातंत्र्यपूर्वकाळातील ब्रिटीशांनी घेतलेले काही महत्त्वपूर्ण निर्णय आणि स्वातंत्र्यचळवळीपासून काँग्रेसच्या अंतर्गत होत असलेली नेहरूंच्या परराष्ट्र धोरणाची जडण-घडण हे सर्व भारताच्या परराष्ट्र धोरणाला दिशा देणारी ठरली. भारताचे परराष्ट्र धोरण पूर्णपणे निरिक्षण करून पाहिले असता नेहरू हे असे व्यवहारशास्त्रज्ञ होते की, त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली भारतीय परराष्ट्र धोरणाच्या कृतीला, वर्तणुकीला एक पायाभूत आधार मिळाला; त्यामूळेच त्यांना 'आधुनिक भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचे शिल्पकार' म्हणून ओळखले जाते. स्वातंत्र्यपूर्वकाळापासूनच नेहरूंच्या परराष्ट्र धोरणाची वाटचाल होत गेली आणि खऱ्या अर्थाने भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यापासून भारताच्या परराष्ट्र धोरणाला मार्गदर्शक या नात्याने दिशा देण्याचे काम नेहरूंनी केले. वसाहतकालीन राष्ट्रांना नवस्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर लोकशाही गणराज्याचा दर्जा मिळालेल्या भारतात नेहरूंनी सांगितलेली पायाभूत उद्दिष्टे, तत्वे, अलिप्ततावाद चळवळ, पंचशील तत्वे इ. त्यांची वेगवेगळ्या प्रकारची भूमिका होती. हे सर्व भारतीय परराष्ट्र धोरणाच्यासंदर्भातमहत्त्वपूर्ण ठरले आहे.

परराष्ट्र धोरणांची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी व नेहरूंच्यावर पडलेला प्रभाव :

भारतीय परराष्ट्र धोरणाची प्राचीन काळापासून होत असलेली वाटचाल यांचा प्रभाव नेहरूंच्या तथा तत्कालीन सर्वच महत्त्वाच्या नेत्यांवर पडला असल्याने भारतीय परराष्ट्र धोरणाच्या तत्वांमध्ये प्राचीन सांस्कृतिक वारसा जोपासण्याचे, तिचा विकास करण्याचे कार्य नेहरूंसारख्या जाणत्याने त्याने केले ते सर्व आंतरराष्ट्रीय राजकारणामध्ये परराष्ट्र धोरणाला एक प्रेरणादायी ठरत आहे.

भारताच्या परराष्ट्र धोरणाला तत्वज्ञानात्मक सांस्कृतिक वारसा जोपासणारी राजकीय इतिहासाची पार्श्वभूमी अनेक लेखकांनी सांगितली आहे. त्यामध्ये Richard L. Park या लेखकाने भारतातील परराष्ट्र धोरणाच्या राजकीय इतिहासाची पार्श्वभूमी सांगत असताना असे स्पष्ट केले की, "सुरुवातीपासूनच भारतामध्ये तत्वज्ञान, कला आणि साहित्य हे सांस्कृतिक विचार वाहून नेण्याचे बुध्दीजम् तत्वज्ञान, हिंदु सांस्कृतिक विचार हे दोन मार्ग होते". आशियातल्या भारतीय उपखंडात घडलेले नविन तत्वज्ञानात्मक विचारांच्या पाठीमागे जाऊन प्राचिन काळाचा विचार केला तर गौतम बुध्दांचा जन्म येथेच झाला. आणि बौध्द तत्वज्ञानाचा प्रभाव भारतीय परराष्ट्र धोरणावर पडलेला दिसून येतो. याशिवाय सम्राट अशोकाचे मौर्य काळातील विचारांचासांस्कृतिक वारसा याकडे पाहताना सम्राट अशोक हा एक महत्त्वाचा राजा होता हे दिसून येते. व त्यांचा वारसा भारतीय परराष्ट्र धोरणामध्येविचारात द्यावा लागतो. मोघल काळातील अकबराचे भव्य साम्राज्य हे देखील येथील परराष्ट्र धोरणाला उदाहरण म्हणून बघितले जाते. याशिवाय हिंदु सांस्कृतिक विचारांचा प्रभाव देखिल पडला.

या सर्व ऐतिहासिक पार्श्वभूमीचा अभ्यास नेहरूंनी आपल्या "Discovery of India"या सारख्या ग्रंथामधून स्वतः ज्ञात केलेला होता. सहाजिकच भारतीय प्राचीन, सांस्कृतिक वारसांचे आकर्षण नेहरूंना असल्याने त्यांचा प्रभाव खुप मोठ्या प्रमाणात तत्कालिन अनेक महत्त्वपूर्ण नेत्यांवर पडला. त्यांच्यात नेहरू हे पण अपवाद नव्हते व गांधीदेखील अपवाद नव्हते. ज्या प्राचीन भारतीय तत्वज्ञानाचा प्रभाव पडलेला होता त्यामध्ये महत्त्वपूर्ण अशा बौध्द तत्वज्ञानातील गौतम बुध्दांनी सांगितलेले अहिंसा, शांतता, परस्पर सहकार्य दया, करुणा, सत्य इत्यादी तत्वे त्यांनी ज्ञानार्जीत केलेली होती. आणि मगच आपल्या जीवनात सत्याग्रहाचा मार्ग म. गांधींनी निवडला तसाच या प्राचीन बौध्द आणि हिंदु तत्वज्ञानाचा खुप मोठ्या प्रमाणात प्रभाव नेहरूंवर पडला. आणि म. गांधींना अपेक्षित असलेला अहिंसावाद व रविंद्रनाथ टागोर यांचा अध्यात्मवाद, समाजवाद यांसारख्या काही विचारांचा प्रभाव देखिल नेहरूंवर पडला की, जेणे करून भारतीय परराष्ट्र धोरणाचा पाया रचण्यामध्ये

सर्वच तत्वज्ञानाची दखल घ्यावी लागली. त्यामुळे नेहरूंसारख्या एका जाणत्या नेत्याने त्यांचा वेध घेतलेला दिसून येतो.

वसाहतकालीन परराष्ट्र धोरणांचे निर्णय : भारत हे एक वसाहत असताना तत्कालिन कालखंडात महत्वाचे निर्णय परराष्ट्र धोरणाच्या संदर्भात घेण्यात आले की, जेणेकरून परराष्ट्र धोरणाची रचना ही वसाहतकाळापासून बांधणीयुक्त होऊ लागली. यांमध्ये 1885 ला ब्रिटीशांनी ब्रह्मदेशावर केलेल्या आक्रमणास विरोध, 1892 मध्ये भारताच सीमारेषेत ब्रिटीशांकडून होणाऱ्या कारवाया यांचा विरोध, शेजारील राष्ट्रांच्या अंतर्गत कारभारत ब्रिटीशांनी हस्तक्षेप करू नये यांची कॉंग्रेसने मागणी केली. पहिल्या महायुद्धानंतर व्हर्सायच्या तहामध्ये सहभागी, पहिल्या महायुद्धानंतर आंतरराष्ट्रीय जागतिक शांतता आणि सामुहिक सुरक्षा या तत्वावर स्थापना झालेल्या 'राष्ट्रसंघ' संघटनेचे सदस्यत्वाचा स्विकार तर 1920 मध्ये आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटनेच्या सदस्यत्वाचा स्वीकार हे भारताने स्वीकारले.

1920 साली राष्ट्रीय कॉंग्रेस पक्षाने ठराव करून शेजारील राष्ट्रांच्या सहकार्यासाठी सार्वत्रिक इच्छा व्यक्त केली आणि वसाहतवादास विरोध करणाऱ्या राष्ट्रांना पाठींबा व सहकार्य करण्याचे ठरविले. भारताच्या अंतर्गत व्यवहारामध्ये आंतरराष्ट्रीय विकासाला तटस्थ राहिलेले दिसते. पुढे नेहरूंनी रशियाला भेट देऊन ऑक्टोबर समाजवादी क्रांतीच्या विषयी त्यांनी 'रेड स्केअर'ला चार दिवस भेट दिली आणि USSR च्या केंद्रीय कार्यकारी कमिटीशी चर्चा करून ते 1927 मध्ये भारतात परतले. जवाहरलाल नेहरू हे कॉंग्रेस पक्षाकडे परराष्ट्र धोरणाच्या एक कृतिशील भाग म्हणून बघत होते. 1920 ते 1930 या काळात कॉंग्रेसच्या तत्वांची जडण-घडण केली.

मायकेल ब्रेचर यांनी पं. नेहरूंची ठपवहत्तचील लिहिली तेव्हा त्यांनी असे म्हंटले की, "पंडीत नेहरू एक कॉंग्रेसमधील परराष्ट्र धोरणाचे अप्रतिम ज्ञान असणारे होते". यावरून नेहरूंचे महत्व स्पष्ट होते. 1 सप्टेंबर 1946 मध्ये ते भारतीय वसाहतकालीन कॉंग्रेस शासनाचे प्रमुख बनले. आणि लगेचच त्यांनी (Ministry of External Affairs and Commonwealth Relation's) द्व "राष्ट्रकुल संबंध आणि अंतर्गत व्यवहाराचे मंत्रीपदाचा" कार्यभार स्वीकारला; तेव्हा देखील भारत एक ब्रिटीशांची वसाहत होती. त्यानंतर 15 ऑगस्ट 1947 ला भारत स्वतंत्र झाल्यावर नेहरू प्रधानमंत्री बनले आणि त्यांच्याकडे "Minister of External Affairs" परराष्ट्र व्यवहाराचे खाते होते. 1945 च्या सॅनफ्रॅन्सिस्को आंतरराष्ट्रीय परिषद नवी दिल्ली येथे आयोजित केली होती. ही परिषद शेपंद त्मसंजपवदे ब्दमितमदबमश्या नावाने परिचित असून राष्ट्रांच्या सामूहिकतेवर चर्चा केली गेली. अशाप्रकारे भारतीय वसाहतकालीन कालखंडात कॉंग्रेसमार्फत महत्वपूर्ण परराष्ट्र धोरणाचे निर्णय घेण्यात आले. त्यामध्ये नेहरूंचे योगदान महत्वपूर्ण होते.

परराष्ट्र धोरणविषयक नेहरूंचे मत : भारतीय परराष्ट्र धोरणाचा विचार करताना स्वातंत्र्योत्तर काळात आपल्या राष्ट्राचा जलदगतीने विकास करणे यासाठी जागतिक शांतता असणे हे राष्ट्रहीत होते. आपण स्वतःही जगामध्ये युद्धजन्य परिस्थिती निर्माण होऊ नये यासाठी प्रयत्न करत होते. शांतता ही एक प्रमुख गरज आपल्यापुढे आणि तसेच जागतिक राजकारणात बहुसंख्य राष्ट्रांना वाटू लागली त्यामुळे भारतीय परराष्ट्र धोरणाला एक जागतिक महत्व प्राप्त झाले. वॉल्टर लिपमन असे म्हणतो की, "युद्ध आणि शांतता याबाबतीत जनतेचे मत नेहमी चुकीचे ठरत आहे. हे अनेकवेळा अनुभवास आले आहे". यावरून लोकशाही शासनाप्रमाणे युद्धजन्य परिस्थितीत परराष्ट्र धोरण ठरविले आणि चालविणे खुप अवघड असते. तेव्हा लोकांच्या मनात नेतेयांच्याविषयी अनेक गैरसमज निर्माण होतात ते बदलेले पाहिजे. त्यामुळे आक्रमकतेला विरोध करणे, सरकारवर दडपण आणणारे लोममत, सरकारने सुरू केलेले युद्ध इत्यादी परिस्थितीत राष्ट्राचे हित काय असावे यांसारखे प्रश्न परराष्ट्र धोरण आखत असताना निर्माण होत असतात; तेव्हा पं. नेहरूंनी हे प्रश्न ओळखून केलेले आहे.

आपल्या देशाचे परराष्ट्रीय धोरण हे सर्वसाधारणपणे काय असावे याची प्रथमता मांडणी नेहरूंनी केली आणि म्हणून पं. नेहरू हे परराष्ट्र धोरणाविषयीची स्पष्टता करताना म्हणतात, "We Seek to no domination over any country. We do not wish to interfere in the affairs of any country, domestic or other. Our main stake in world affairs is peace, to see that there is racial equality and that people who are still subjugated should be free for the rest we do not desire to interfere in world affairs and we do not desire that other people should

interfere in our affair if, however, there is interface, whether military, political or Economic, we shall resist it. It is with this friendly approach that we look at the world” म्हणजे “आम्ही कोणत्याही देशावर वर्चस्व प्रस्थापित करणार नाही. आम्ही कोणत्याही देशाच्या स्वदेशीबाबत भिन्न प्रकारचे अडथळे आणण्याचे तीव्र इच्छा व्यक्त करणार नाही. आमचा मुख्य आधार हा जगात कोणत्याही प्रकारे शांतता प्रस्थापित करणे हे आहे. त्यांच्याकडे वांशिकदृष्ट्या समानतेने पाहणार आहोत. आणि लोक शांतता अंकित केल्याने मुक्त असतील. आम्ही जगामध्ये कोणत्याही प्रकारच्या अडथळाची तीव्र इच्छा करणार नाही; आणि आम्ही आमच्या व्यवहारामधून लोकांच्या आड येण्याची इच्छा करणार नाही; तथापी तेथे लष्करी, राजकीय, आर्थिकतेचे अडथळे येत असतील तर ते आम्ही प्रतिकार करेन; त्याचबरोबर आम्ही जगाकडे मित्रत्वाच्या दृष्टीकोनातूनच पाहिन” तथापी, सर्व राष्ट्र मित्रत्वाच्या दृष्टीकोनातूनच जगाकडे पाहतील. याप्रकारे नेहरूंनी परराष्ट्र धोरणाबाबत आपले मत व्यक्त करून आंतरराष्ट्रीय राजकारणामध्ये भारतीय परराष्ट्र धोरणाची भूमिका खुलेआम स्पष्ट केली. हे महत्वाचे म्हणावे लागेल.

नेहरूंच्या परराष्ट्र धोरणांची उद्दिष्ट्ये : 1927 साली नेहरूंनी ब्रुसेल्स येथे भरलेल्या वासाहतिक राष्ट्रांच्या परिषदेत सहभाग घेतला आणि परराष्ट्र धोरणाच्या उद्दिष्ट्यांचा विचार करताना सुरुवातीला शांतता, स्वातंत्र्य आणि समृद्धी आर्थिक विकास ही तीन उद्दिष्टे महत्वपूर्ण मानली आणि या तीन उद्दिष्ट्यांची चर्चा केली आहे. ती पुढीलप्रमाणे—

1. शांतता प्रस्थापित करणे —पहिले उद्दिष्ट्य शांतता प्रस्थापित करणे हे आहे. त्यामुळे नेहरूंनी शांतता या तत्वांना महत्वाचे स्थान दिलेले आहे. जगामध्ये शांतता राहिली तरच आपल्या लोकशाहीच्या मार्गाने राष्ट्राची प्रगती करता येईल हे नेहरूंनी ओळखले होते. 1917 साली असलेला सोव्हिएत रशिया हा 1947 च्या भारतापेक्षा मागासलेला होता त्यामुळे या राष्ट्राला मदत करण्यापेक्षा तेथील समाजवादी प्रयोग नष्ट करण्याचाच प्रयत्न काही राष्ट्रांनी केला; मात्र आपल्याला सध्यस्थितीत रशिया, अमेरिका, इंग्लंड, फ्रान्स इत्यादी राष्ट्रे मदत करत आहेत. याउलट रशियाप्रमाणे कठोर मार्गाचा वापर न करता आपल्याला सात पंचवार्षिक योजनांमध्ये देखिल रशिया इतकी प्रगती करता येऊ शकले असते; म्हणजे याचाच अर्थ शांतता दीर्घकाळ टिकली पाहिजे, त्यामुळे राष्ट्रहिताच्या दृष्टीने आपण जरी जागतिक शांततेसाठी प्रयत्न केले; तरी लोकांना असे वाटू लागले होते की, पं. नेहरूंनी आंतरराष्ट्रीय पुढारपणासाठी आपल्या राष्ट्रीयहिताला महत्वाचे स्थान दिले आहे; पण तसे करून आपल्याला नवीन विध्वंसाची, विनाशाची शक्यता हे पहिल्या आणि दुसऱ्या जागतिक महायुद्धापासून जाणवलेली होती आणि याचा विचार केला असता तिसरे महायुद्ध होऊ नये हे एक राष्ट्रहिताच होते. त्यामुळे युद्ध नको, कारण युद्धाचा अनुभव हा शांततेचा नाही तर अन्याय, विनाश व हानिकारक याचा आहे. एकदा का लोकशाही नष्ट झाली की पुन्हा येणार नाही. याची जाणीव झालेली होती.

2. स्वातंत्र्याचा पुरस्कार करणे — नेहरूंनी स्वातंत्र्याचा पुरस्कार करून वसाहतवादाला विरोध केला. भारतातील वसाहतकालीन साम्राज्यवाद संपुष्टात आल्याशिवाय येथे दीर्घकारक कायमची शांतता प्रस्थापित करता येणार नाही. भारतीय स्वातंत्र्याचा प्रश्न हा केवळ भारताचा नव्हता; तर जो जागतिक स्वातंत्र्याचा प्रश्न बनला असे 1942 च्या ठरावामध्ये नमुद केलेले होते. जगातील सर्व वसाहतकालीन राष्ट्रांना स्वातंत्र्य मिळावे, सार्वभौमत्व मिळावे; की जेणेकरून तेथे कोणत्याही प्रकारे साम्राज्यवाद राहू नये अशी भूमिका त्यामागे होती. यातूनच पुढे देशाचे सार्वभौमत्व आणि अखंडता यांचे रक्षण करणे हे भारतीय परराष्ट्र धोरणाचे प्रमुख उद्दिष्ट्य बनले.

3. आर्थिक विकास साधणे —आर्थिक विकास साधणे हे भारतीय परराष्ट्र धोरणाचे उद्दिष्ट्य बनले. “आर्थिक विषमता हे राष्ट्रां-राष्ट्रांतील संघर्षाचे मूळ कारण आहे” असे पं. नेहरूंचे मत होते. जगातील प्रगत राष्ट्रांनी विकसनशील व अप्रगत राष्ट्रांना मदत केली पाहिजे. जगामध्ये सर्वत्र समृद्धी व्हावी, विकास व्हावा; शोषित आणि शोषण करणारी राष्ट्रे असा फरक केला जाऊ नये. असे नेहरूंना वाटत होते. जवाहरलाल नेहरूंच्या मते, युद्धाची मुख्यता तीन कारणे आहेत. — साम्राज्यवाद, वर्णभेद आणि आर्थिक व सामाजिक विषमता ही कारणे आहेत. जगातील सर्व स्वातंत्र्यीत राष्ट्रांतील लोकांना त्यांचे मानवी हक्क वर्णभेद न करता मिळावे की, जेणेकरून राष्ट्राचा विकास होईल; आणि

युद्ध होणार नाही अशी भारताची भूमिका आहे. “शांतता हवी असेल तर युद्धाला तयार रहा” या भूमिकेवर उभ्या असलेल्या राष्ट्रांना भारताची भूमिका नवी, विधायक आणि आकर्षक वाटली; त्यामुळे आपोआपच जगातील शांततावादी राष्ट्रांत भारताला महत्वाचे स्थान मिळाले यामध्ये नेहरूंचे योगदान महत्वाचे आहे.

वरीलप्रमाणे जवाहरलाल नेहरूंनी भारतीय परराष्ट्र धोरणाची उद्दिष्टे स्पष्ट केली. त्याशिवाय काही इतर देखिल काँग्रेसने परराष्ट्र धोरणाची उद्दिष्टे सांगितली; यामध्ये वंशवादास विरोध करणे, आफ्रिका-अशिया राष्ट्रांना संघटित करून सामुहिक विकास साधणे, सर्व राष्ट्रांशी मैत्रिचे आणि सहाकार्याचे संबंध प्रस्थापित करणे, आंतरराष्ट्रीय शांतता आणि सुरक्षितता प्रस्थापित करण्यासाठी निर्माण होणाऱ्या संघटनेला पाठिंबा देणे, उदारमतवादी लोकशाहीचा आदर करणे, गटागटांच्या राजकारणांत सहभागी न होता स्वतंत्र व स्वायत्त धोरण आखणे इ. स्वरूपाचे काँग्रेसने परराष्ट्र धोरणाच्या संदर्भात स्वातंत्र्यपूर्वकाळात ठराव संमत करून भारतीय परराष्ट्र धोरणाची उद्दिष्टे ठरवली. यामध्ये नेहरूंचा सहभाग महत्वपूर्ण होता. सध्याच्या स्थितीत भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची उद्दिष्टे आणखी ठळक व स्पष्ट केलेली आहेत, मात्र नेहरूंनी सांगितलेली उद्दिष्टे ही अग्रभागी दिसून येतात.

नेहरूंच्या परराष्ट्र धोरणाची पायाभूत तत्वे : स्वातंत्र्यपूर्वकाळात काँग्रेसअंतर्गत नेहरूंची परराष्ट्र धोरणासंदर्भात जडण-घडण होत असताना व पुढे भारताचे परराष्ट्र मंत्री म्हणून कार्य करताना महत्वपूर्ण अशी त्यांची क्षमता होती. जवाहरलाल नेहरूंच्या परराष्ट्रधोरणाविषयक सहभागात्मक आणि वादविवादात्मक चर्चा झालेली आहे. विशेषतः आर्थिक धोरणामध्ये; तथापि नविन स्वातंत्र्य दर्जा मिळत असलेल्या लोकशाही राज्यात नेहरूंचे परराष्ट्र धोरण अतिशय महत्वाचे म्हणून पाहणे आवश्यक आहे. आंतरराष्ट्रीय राजकारणातील समाजवादाचा प्रभाव त्यांच्यावर पडला होता. शिवाय नेहरूंच्या परराष्ट्र धोरणाच्या वैशिष्ट्यांचे दोन वैचारिक (Ideological Aspect) दृष्टीकोन आहेत. पहिला दृष्टीकोन म्हणजे आंतरराष्ट्रीय राजकारणाच्या नेतृत्ववादी अमेरिका आणि सोव्हिएत रशिया या दोन महासत्तांच्या गटात सामिल न होता स्वतंत्ररित्या अलिप्त राहून आंतरराष्ट्रीय सहकार्याद्वारे विकास घडवून आणण्याचे ठरवले व ते परिस्थितीनुसार कोणत्याही गटांशी, राष्ट्रांशी हितसंबंधासाठी स्वतंत्ररित्या सहकार्य घेऊ शकेल. तर दुसरा दृष्टीकोन असा होता की, आंतरराष्ट्रीय कोणत्याही व्यवहारामध्ये चांगल्याप्रकारचा प्रामाणिकपणा घेऊन शेवटी अलिप्ततावाद चळवळीचा पाया रचला गेला; तसेच 1954 साली भारत-चीन यांमध्ये तिबेटच्या प्रश्नांसंदर्भात पंचशील करार झाला व त्यातील पाच तत्वे या सर्वांचा भारतीय परराष्ट्र धोरणाच्या पायाभूत तत्वांमध्ये आधार घेतला जातो.

नेहरूंनी काँग्रेस चळवळीतील एक स्वातंत्र्यसैनिक या नात्याने आजूबाजूची युद्धजन्य परिस्थिती व हिंसात्मक परिस्थिती अगदी जवळून बघितलेली होती. भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचे मार्गदर्शक या नात्याने अनेक मार्गाने होणाऱ्या हिंसा आणि सैनिकांची कारवाई याविरुद्ध ते मार्ग सुचवत आलेले होते. नविन स्वातंत्र्य झालेल्या या राष्ट्राला आर्थिक आणि तांत्रिक संसाधने मिळविण्यासाठी नेहरू प्रयत्नशील होते. संरक्षण आणि आरमार संघर्षाची धोरणे न आवडता आर्थिक धोरणे महत्वपूर्ण वाटू लागली. शब्दशः स्वतःला कोणत्याही बाबतीत बांधून न घेणारी स्थिती आरोग्यदायी बनली. दुसऱ्या महायुद्धानंतर नेहरू कोणत्याही एका गटामध्ये सामिल न होता स्वतंत्र अलिप्त राहून धोरण आखण्यात येतील असे स्पष्ट करतात. त्यामुळे नेहरूंच्यावर आरोप असा केला गेला की, “त्यांचे कार्यक्षेत्र आंतरराष्ट्रीय ‘संधीवाद’ आणि ‘तटस्थवाद’(Neutral) अशास्वरूपाचा फक्त धोकादायक होता; परंतु त्याचबरोबरीने जगाच्या आंतरराष्ट्रीय राजकारणामध्ये ते अनितीमान आहे असे म्हंटले गेले; तथापि, असे असले तरी चे पुरस्कर्ते आशिया, आफ्रिका इत्यादी खंडातील अनेक राष्ट्रे आहेत. नेहरूंच्या परराष्ट्र धोरणांच्या पायाभूत तत्वांमध्ये अलिप्ततावाद, व पंचशील तत्वे यांना महत्व दिले गेले. त्यांची चर्चा पुढे विशेषतः होत असल्यामुळे नेहरूंनी सांगितलेली परराष्ट्र धोरणाची तत्वे पुढीलप्रमाणे आहेत.

एम. के. सेन या लेखकाने आपल्यालेखात जवाहरलाल नेहरूंनी आपल्या परराष्ट्र धोरणाची तीन मुख्य गृहितत्वे मांडलेली आहेत असे सांगितले, यामध्ये –

1. भारत हे सार्वभौम, स्वतंत्र गणराज्य असेल.
2. आमचे धोरण जगातील सत्तेच्या राजकारणामध्ये एखादे गुंतागुंतीचे नसेल.

3. जगातील इतर शांतताप्रिय देशांबरोबर भारताचे मैत्रीपूर्ण सहकार्याचे संबंध असतील.

अशाप्रकारे एम. के. सेन यांनी नेहरूंच्या परराष्ट्र धोरणाची आधारभूत तत्वे सांगितली आहे. याशिवाय नेहरूंनी पत्रकार परिषद घेऊन जी भारतीय परराष्ट्र धोरणाची तत्वे सांगितलेली होती ती साधारणतः अशी आहेत की, संयुक्त राष्ट्रसंघटनेला भारत पाठिंबा देऊन तिच्या कार्यात भारताचा सक्रीय सहभाग असेल; भारत परराष्ट्र धोरण आखत असताना स्वतंत्र असेल व कोणताही निर्णय दबावाखाली घेणार नाही; महासत्तांच्या गटांपासून अलिप्त असेल; वसाहतवादाला विरोध करून वसाहतवादाला विरोध करणाऱ्या अन्य लोकांना पाठिंबा असेल; शेजारील राष्ट्रे आणि सर्वच महासत्तांबरोबर भारताचे सहकार्याचे संबंध असतील जेणेकरून सामाजिक, आर्थिक विकास साधला जाईल; भारत हा वंशवादाचा आणि सर्व प्रकारच्या शोषणाचा विरोध करेल; अशाप्रकारे स्वातंत्र्यपूर्व काळातच भारतीय परराष्ट्र धोरणाची तत्वे नेहरूंनी निश्चित केलेली होती की जेणेकरून आजदेखील ही तत्वे भारताच्या परराष्ट्र धोरणाला एक मार्गदर्शक ठरत आहेत.

नेहरूंची अलिप्ततावादी चळवळ : जागतिक दुसऱ्या महायुद्धानंतर जगाची दोन भागांमध्ये किंवा महासत्तांमध्ये विभागणी झालेली होती. यांमध्ये रशिया व अमेरिका यांच्या नेतृत्वाखाली दोन गटांत विभाजन झालेले होते. अंतर्गत शस्त्रास्त्र स्पर्धा संशयमय तणावपूर्वक वातावरण यांमुळे महासत्ता होण्यासाठी प्रचंड स्पर्धा या दोन गटांत सुरु होती. व या वैचारिक संघर्षाला 'शीतयुद्ध' म्हंटले जात होते. भारताने मात्र सर्व परिस्थितीचा विचार करून कोणत्याही गटांत सामील न होता आंतरराष्ट्रीय शांतता व सहकार्यासाठी तिसऱ्या जगातक विशेषतः अशिया आणि आफ्रिकेतील नवस्वतंत्र राष्ट्रांना एकत्रीत करून आंतरराष्ट्रीय संबंधांच्या इतिहासामध्ये एक स्वतंत्र नवीन श्छवद. सपहदउमदज डवअमउमदज अलिप्ततावादी चळवळीचे धोरण मांडले. थोडक्यात, असे म्हणता येईल की, कोणत्याही एका गटाची बाजू न घेता, न जाता, प्रत्येक प्रश्नांचा स्वतंत्र विचार करून जागतिक शांततेला पोषक व व्यापक वातावरण करण्याच्या दृष्टीने हे धोरण स्वीकारले.

हे धोरण अनेक राष्ट्रांनी स्विकृतपणे मान्य केलेले आहे. जगाच्या इतिहासाचा अभ्यास करताना "अलिप्ततावादाची चळवळ" ही बाब महत्वपूर्ण बनलेली आहे. जवाहरलाल नेहरू आंतरराष्ट्रीय राजकारणामध्ये चर्चा, वादविवाद न करता औपचारिकरित्या प्रत्यक्षात अलिप्ततावादी चळवळ उभी करून अधिक यशस्वी झाले होते. त्या चळवळीचे संघटनात्मक रचना स्थापन करण्यासाठी टीटो, नासेरो एकर्ररित्या नेहरूंच्या पुढाकाराने आलेले होते. या नवीन बनलेल्या संघटनाकडे दीर्घ वसाहतकालीन असणारी राष्ट्रे गंभीररित्या पाहत नव्हती; तथापी नेहरूंच्या चळवळीची प्रक्रिया निश्चित होती. त्यांच्या प्रगतीची श्रेष्ठ स्वरूपाची एक चाचणी होती. NAM (Non-Alignment Movement) या चळवळीच्या राष्ट्रांच्या कृतीमध्ये सकारात्मकतेचे स्थान होते ते मात्र अलगततेचे/तटस्थतेचे (Neutral) नव्हते; कारण अलगता म्हणजे आंतरराष्ट्रीय राजकारणापासून पूर्णपणे तटस्थ की जगामध्ये काय होते ते फक्त बघत बसणे. या अर्थाने होतो. यापेक्षा अलिप्तता यांचे स्थान महत्वपूर्ण व वेगळ्या स्वरूपाचे आहे. अलिप्ततावाद स्विकारणाऱ्या सदस्य राष्ट्रांनी कोणत्याही प्रकारची गंभीरता किंवा भीती गटपक्षाबद्दल घेतली नाही तर या NAMच्या सदस्य राष्ट्रांनी एक चर्चात्मक आणि शांततामय करार सुरु केले की, जेणेकरून अनेक अनुकूल स्वरूपाच्या भेटी, प्रसन्न, नेहरूंच्या नेतृत्वाच्या अंतर्गत होत होत्या. नेहरूंचे धोरण एकत्रीकरणच्या विषयांशी निगडित होते आणि राजकीय आणि आर्थिक ठामपणाच्या मतप्रणातीवर त्यांचा आधार नव्हता, कारण आशियामध्ये पाश्चात साम्राज्यवादी हे अभिमानी बनत चालले होते आणि आशियन राष्ट्रांच्या प्रत्यक्षात आंतरमनाच्या राजकीय समस्यांचे अनेकवेळा या पाश्चात्य शक्तींने मार्गदर्शन केलेले नाही हे नेहरूंना ज्ञात होते. नेहरूंनी जीवनाविषयी बघण्याची आंतरराष्ट्रीय मानवतावाद, बंधुभावाची भावना याबद्दल हे धोरण सुरु झाल्यानंतर भारतीय राष्ट्रकुलाच्या दर्जाची शक्ती दिसून आली. तथापी, नेहरू जीवनाच्या सर्व मार्गात शांततामय एकीकरणासाठी आंतरराष्ट्रीय व्यवहारामध्ये उपायात्मक आधारावर त्याकडे बघत होते.

अलिप्ततावादी विचारापाठीमागील जसे सामाजिक, आर्थिक, राजकीय वस्तुस्थितीचा विचार केला जात होता त्याचबरोबर व्यूहरचना म्हणून आपल्या सर्वांगीण विकासासाठी आवश्यक ते आर्थिक सहाय्य परिस्थितीनुसार या दोन्ही गटांकडून मिळवण्यासाठी देखील उपयोग केला गेला; त्यामुळे

शस्त्रास्त्र स्पर्धा, गटांचे राजकारण यांपासून स्वतःला अलिप्त ठेवून आशिया व आफ्रिका खंडातील राष्ट्रांना एकत्रीत आणण्याचे धोरण स्विकारले म्हणजे ते अलिप्ततावाद चळवळ असलीतरी ते (Neutralism) तटस्थवाद या अर्थाने तटस्थ नव्हे; कारण Non-Alignment to Neutralism यांमध्ये फरक आहे. हे भारताला मोठ्या प्रमाणात आर्थिक मदत दोन्ही महासत्तांकडून मिळत असतानाही जेथे आवश्यक तेथे नेहरूंनी अमेरिका व रशिया यांच्या धोरणावर टीका केली आहे; मात्र असे धोरण संधीसाधपणाचे आणि नकारात्मक देखील नाही; कारण जागतिक शांततेसाठी आपण एक विधायक मार्ग सांगितला आहे. आपण स्वतः जसे आक्रमण करू नये तसे आक्रमण झाल्यास ते परतावून लावण्यासाठी युद्ध करावे लागणार हे उघड आहे. त्यामुळे भारतीय परराष्ट्र धोरणामध्ये नेहरूंनी सांगितलेली “अलिप्ततावाद” एक महत्वपूर्ण तत्व बनलेले आहे, की ज्यामुळे भारतीय परराष्ट्र धोरणाला एक स्वतंत्र अस्तित्व प्राप्त झाले, यामध्ये नेहरूंची भूमिका महत्वपूर्ण आहे

युगोस्लोव्हीयाचे तत्कालीन प्रमुख राष्ट्रपती मार्शल टिटो यांनी सहकार्यात्मकरित्या भारत आणि इतर अलिप्ततावादी चळवळीचा विचार स्विकारलेल्या देशांच्या भूमिकेचे परिक्षण करण्यात यशस्वी झाले आणि पाया मजबूत होऊन अनेक प्रकारच्या कृती करू लागले. यामध्ये मित्रत्वाने जवळीकता साधलेले मार्शल टिटो, तत्कालीन राष्ट्रपती नासेर; आणि तत्कालीन प्रधानमंत्री पं. जवाहरलाल नेहरू यांनी अलिप्ततावादी चळवळीच्या कार्याला महत्व दिलेले होते. कोरिया युद्धाचा प्रश्न आणि कांगोच्या समस्या यांमध्ये नेहरूंनी मध्यस्थी करून दीर्घ काळ सुरू असलेल्या संघर्षाचा, हिंसेचा शेवट करण्यात यशस्वी झाले. आणि एक राज्यकर्ता म्हणून NAMच्या चळवळीने त्यांच्या प्रतिष्ठेची उंची जागतिक पातळीवर वाढली; त्यामुळे नविन अलिप्ततेच्या या शक्तीची जगाच्या आखाड्यामध्ये भारतासारख्या स्वतंत्र राष्ट्राला गरज पडल्याने खऱ्या अर्थाने परराष्ट्र धोरणामध्ये तो तिचा मालक बनला आहे. यामध्ये नेहरूंची भूमिका महत्वपूर्ण आहे.

पंचशील तत्व आणि नेहरू : भारतीय परराष्ट्र धोरणामध्ये पंचशील धोरण हे एक महत्वपूर्ण म्हणून मानले जाते. प्राचीन भारतातील ज्या तत्वज्ञानाचा प्रभाव भारतीय परराष्ट्र धोरणांवर पडला आहे; त्यामध्ये मुख्यत्वे करून गौतम बुद्धांच्या तत्वज्ञानावर आधारित असलेले तत्वे यांचा प्रभाव दिसून येतो. या तत्वांचा नेहरूंनी स्वीकार करून भारतीय परराष्ट्र धोरणाला एक पायाभूतरित्या स्थान देण्याचा प्रयत्न केला की, ज्यामुळे अनेक देशांना, राष्ट्रांना या तत्वांचा स्वीकार करावा लागत आहे. त्यांमुळे आंतरराष्ट्रीय राजकारणात जागतिक शांतता आणि सहकार्य निर्माण करण्यामध्ये या तत्वांचे योगदान महत्वपूर्ण ठरले आहे. म. गांधी व रविंद्रनाथ टागोर यांच्या उदारमतवादी आंतरराष्ट्रीय वाद यांची दखल या मूल्याच्या संदर्भात नेहरूंनी घेतलेली होती. भिन्नप्रकारच्या विचारधारा व भिन्न प्रकारचे हितसंबंध असलेल्या देशांना शांततेसह अस्तित्व असावे यासाठी भारताने नेहरूंच्या पुढाकाराने पंचशील धोरणाचे तत्व स्विकारले आणि आंतरराष्ट्रीय राजकारणातील वर्तणुकीला नियंत्रित करण्याची क्षमता या पंचशील तत्वामध्ये आहे. भारताची एक नियमावली आहे. ते पाच नियम पुढिलप्रमाणे आहेत

1. प्रत्येक राष्ट्राच्या भौगोलिक एकात्मतेचा आणि सार्वभौमत्वाचा सन्मान करणे.
2. युद्ध व आक्रमणाला विरोध करणे.
3. इतर राष्ट्रांच्या अंतर्गत व्यवहारात हस्तक्षेप न करणे.
4. समानता आणि परस्पर फायदा साध्य करणे.
5. शांततापूर्ण सहजीवनाची हमी देणे.

ही वरील पाच तत्वे भारतीय परराष्ट्र धोरणांची मार्गदर्शक तत्वे बनलेली आहेत. प्रथमतः 1954 मध्ये भारत आणि चीन दरम्यान तिबेटच्या प्रश्नाविषयी करार झाला तेव्हा या पंचशील धोरणाचा स्वीकार केला गेला. नंतरच्या कालखंडात या पंचशील तत्वांचा स्वीकार आंतरराष्ट्रीय समुदायांनी केलेला दिसतो. यामध्ये एप्रिल 1955 मध्ये आशियाई-आफ्रिका देशांच्या बांडुंग परिषदेत जागतिक शांतता आणि सहकार्याच्या जाहिरनाम्यात या तत्वांचा स्वीकार केला. 1956 मध्ये अफगानिस्थान, इजिप्त, नेपाळ, पोलंड, सोव्हिएत रशिया, इंडोनेशिया, युगोस्लोव्हीया इत्यादी अनेक राष्ट्रांनी या पंचशील तत्वांचा स्वीकार केला तर 1959 मध्ये संयुक्त राष्ट्रसंघटनेने देखील या तत्वांचा स्वीकार केला. भारतीय परराष्ट्र धोरणामध्ये या तत्वाप्रमाणे व्यवहार करत आलेला आहे.

अशाप्रकारे भारतीय परराष्ट्र धोरणाचे पायाभूत तत्व म्हणून पंचशील धोरणाचा स्वीकार फक्त भारतापुरताच मर्यादित राहिला नाही तर तो आंतरराष्ट्रीय पातळीवर अनेक राष्ट्रे करू लागले आहेत. यामध्ये नेहरूंची दृष्टीही महत्वपूर्ण मानावी लागेल कारण, प्राचीन भारतातील शांतता आणि अहिंसा ही तत्वे असलेल्या तत्वज्ञानाचा सकारात्मक वेध घेऊन त्याचा आंतरराष्ट्रीय पातळीवर विस्तार आणि प्रसार केला की, ज्यामुळे भारताच्या प्रतिष्ठेला एक नविन स्वतंत्र अस्तित्व प्राप्त होऊ लागले आहे. यांत नेहरूंचे श्रेय व भूमिका महत्वपूर्ण आहे.

संयुक्त राष्ट्रसंघटनेला पाठिंबा:

भारत संयुक्त राष्ट्रसंघटनेचा सदस्य आहे. शांतता आणि आंतरराष्ट्रीय सुरक्षा याला महत्त्व देऊन भारताचे परराष्ट्र धोरण व्यवहार करताना दिसत आहे. भारताने सुरुवातीपासून संयुक्त राष्ट्र संघटनेला पाठिंबा दिला आहे. यामध्ये नेहरूंची भूमिका महत्वपूर्ण ठरली- “Ravindra K. Shivam” यांनी आपल्या “Jawaharlal Nehru; Prime Minister in India”; लेखांत नेहरूंनी संयुक्त राष्ट्र संघटनेलविषयी केलेल्या भाषणाची स्पष्टता केली आहे. 3 नोव्हेंबर 1948 मध्ये आपल्या भाषणात नेहरूंनी “मला अशाप्रकारच्या संयुक्त राष्ट्रसंघटनेच्या परिषदेत संधी मिळाली ही एक माझ्या दृष्टीने श्रेष्ठ दर्जाची गोष्ट आहे” असे म्हंटले. जागतिक समुदायामध्ये या संयुक्त राष्ट्रसंघटनेचे प्रतिनिधीत्व असणार आहे. आपल्यासमोर ध्येय, उद्दिष्टे बघून ती मिळवली पाहिजेत असे नेहरूंचे त होते. युद्धाच्या किंवा हिंसेच्या किंवा आक्रमणाच्या काळामध्ये भारताचे विचार जगातील युद्धाची समस्या सोडविण्यासाठी उपायात्मक असतील असे संयुक्त राष्ट्रसंघटनेलविषयी मांडणी करताना स्पष्ट करतात.

जागतिक समस्या सोडवायच्या असतील तर ते सामुहिकरितीने, संघटित होऊन सोडविणे गरजेचे आहे. कारण, “Partial Solution of the world” म्हणजे जगातील समस्यांचे अपुरे उपाय असतील. त्यामुळे नेहरूंनी संयुक्त राष्ट्रसंघटनेला पाठिंबा दिला आणि जागतिक आंतरराष्ट्रीय शांतता आणि सुरक्षा याविषयीच्या संयुक्त राष्ट्रसंघटनेच्या प्रयत्नात भारताची भूमिका नेहमीच सहभागात्मक राहिली आहे. संयुक्त राष्ट्र संघटना प्रबळ झाल्याशिवाय प्रत्येक राष्ट्रा-राष्ट्रांमध्ये समानता आणि न्याय प्रस्थापित होणार नाही अशी भूमिका भारताची आहे. भारत हा अलिप्ततावादी गटांचा संयुक्त राष्ट्रसंघटनेतील महत्वपूर्ण सदस्य बनला आहे. कोरिया, इजिप्त, कांगो, युगोस्लाव्हिया या देशांच्या समस्यांसाठी भारताने नहमीच सहकार्य केले आहे. आणि जेव्हा 1955 मध्ये काही राष्ट्रांचे सदस्यत्व संयुक्त राष्ट्रसंघटनेने नाकारले तेव्हा भारताने त्यास लगेच विरोध केला; त्यामुळे संयुक्त राष्ट्र संघटनेला पाठिंबा असला तरी चुकीच्या धोरणाला भारताची नजर विरोधाचीच असेल हे यातून स्पष्ट होते.

काश्मीरच्या समस्याबाबत नेहरूंची भूमिका:

काश्मीरची समस्या ही शाश्वत अशी होती आणि काश्मीरच्या संदर्भात पाकिस्तान हे एक शेजारील राष्ट्र म्हणून तडजोड करण्यास यशस्वी आपण झालेलो नाही. नेहरूंनी राजकीय सार्वमत आणि प्रामाणिकपणा भविष्याच्या शांततामध्ये अंगभूत मानले होते. परंतु, पाकिस्तानी लष्करांनी कायद्याने शांततामय कराराला नाकारले. 1950 मध्ये शक्यतेची आकांक्षा भारताची बंद झाली. त्यानंतर भारताने आग्रहाने दोन राष्ट्रांच्या सिध्दांताला नकार दिला. काश्मीरमधील लोक बहुतांशी मुस्लीम आहेत त्यामुळे पाकिस्तानाचे नेते असे स्पष्ट करतात की, बहुसंख्य मुस्लीम राज्या भारतात गेले तर आपले अस्तित्व संपेल, तर भारतीयांना असे वाटते की, बहुसंख्य मुस्लीम असलेले राज्य भारतात असावे हे येथील धर्मनिरपेक्ष तत्व केंद्रस्थानी मानूनच आहे. त्यामुळे दोघांचा वैचारिक लढा सुरुच आहे. काश्मीरमधील समस्या मुख्यत्वे करून सोडवता न येणाऱ्या आहेत; केवळ नेहरू एक राजनायाचे तज्ञ आहेत म्हणून सकारात्मक मार्गदर्शन करून देखील समस्या मिटत नव्हती. ती समस्या तशीच पुढे सुरु राहून त्याला एक संकल्पना अस्तित्वात आली. “दक्षिण-आशियामधील एक आंतरराष्ट्रीय समस्या” पुढे तशीच समस्या चालू राहिली. नेहरूंच्या नेतृत्वाखाली भारताने 1948 मध्ये संयुक्त राष्ट्रसंघटनेच्या घटनेतील कलम 35 अंतर्गत काश्मीरचा प्रश्न युनो पुढे मांडला. 1953 मध्ये नेहरूंनी जम्मू काश्मीर राज्यात सार्वमत घेण्याची इच्छा दर्शवली होती आणि त्यासाठी एका सार्वमत प्रशासकाची नेमणूक देखील केली होती; मात्र पाकिस्तानचे तत्कालीन प्रधानमंत्री मोहम्मद अली जिनायांनी ही मागणी

नाकारली.अशाप्रकारे काश्मीर प्रश्नाच्या संदर्भात नेहरूंनी पुढाकार घेवून देखील तडजोड होऊ शकली नाही.

नेहरू आणि चीनचे पेचप्रसंग : नेहरूंचे परराष्ट्र धोरण न्याहाळले असता चीन हा एक वादविवादाचाच विषय बनला; तथापी केवळ त्या केस मधुन आंतरराष्ट्रीय संबंधाकडे बघताना नेहरूंचे सर्व समस्यांकडे लक्ष देतात. भारत आणि चीन परस्पर संबंध चांगले व्हावे असे नेहरूंना वाटत होते. त्यादृष्टीने या दोघांच्या करारामध्ये पाच मुद्दे पुढे आले. त्याला आपण 1954 चा पंचशील करार म्हणतो. याबाबत दिल्ली व Benkingबँकिंग मध्ये विचार झाले. परंतु, ती तडजोड अपयशी ठरली. चीनने 1955 मध्ये भारतीय सरहद्दीच्या भागात चीनी सैनिकांनी घुसखोरी करायला सुरुवात केली होती. दिल्ली येथे या समस्येवर उपाय सुचविण्यासाठी प्रयत्न सुरू झाले. भारताच्या नेतृत्वाच्या अंतर्गत नेहरूंनी त्यावेळी अनेक विषय न्याहाळले होते आणि तयानंतर 1954 मध्ये चीनचे तत्कालीन पंतप्रधान 'चाऊ एन लाय' यांनी वादग्रस्त भागाचे तीन निरनिराळ्या भागात विभाजन करावे असे सुचविले आणि पुढे पाच मुद्दे भंग पावण्यास वाढझाली आणि 1960 मध्ये चीनने भारत-चीन दरम्यानची मॅकमोहन सीमारेषा मान्य नाही असे म्हंटले आणि सीमाप्रश्नाच्या वादावरून चीनने भारतावर 1962 ला गंभीर स्वरूपाचे आक्रमण केले. एकप्रकारचा मोठा धक्का हा फक्त नेहरूंनाच बसला नव्हता तर तो आंतरराष्ट्रीय समाजामध्ये देखील जाणवला. भारतीय लष्कर युद्धासाठी तयारीनिशी नव्हते; आणि ते सर्व असमर्थ ठरले; त्यावेळी USAआणि USSRकडून मदत मागितली. साव्हिएत रशिया कुबान संघर्षात मग्न होते तरीपण खुश्चेव्ह यांनी मदत केली. आणि अमेरिकेने देखील मदत केली. मात्र चीनने युद्धाच्या दरम्यान भारताच्या हद्दीतील लडाखचा मोठा भाग आपल्या ताब्यात घेतला.1962 च्या युद्धामुळे दोन्ही देशातील राजनैतिक संबंधात प्रचंड तणाव निर्माण झाला. कोणत्याही प्रकारची चर्चा, देवाणघेवाण या कालखंडात झाली नाही. आंतरराष्ट्रीय राजकारणाच्या अंतर्गत दबाव वाढू लागला. आंतरराष्ट्रीय धोरणामध्ये पूर्ण वेगळ्यास्वरूपाने या घटनेला सक्रिय विरोध करून शेवटच्या मास्टर-स्ट्रोक खेळाला त्यासाठी ते भारताच्या नैतिक स्वातंत्र्यासाठी लष्करांकडे वळले. चीनच्या या आक्रमणाचे उच्च दर्जाचे परिणाम खुप मोठ्या प्रमाणात भारतीय परराष्ट्र धोरणावर पडले. यामुळे आंतरराष्ट्रीय व्यवहार, कृती, कार्य यांकडे बघण्याचा नेहरूंचा नैतिक दृष्टीकोन बदलला. वास्तवता चीनचे आक्रमण हे चांगल्याप्रकारच्या आवश्यक परराष्ट्र धोरणाची वर्तवणूक नव्हती. त्यावेळी खऱ्या अर्थाने डोळे उघडे केले असता भारताकडे एक महत्वपूर्ण लष्करदल आणि आंतरराष्ट्रीय व्यवहारातील विषय हे शांततामय तडजोडीच्या मार्गाने करता येत नाही; त्याकडे बघणे महत्वाचे आहे. चीनच्या आक्रमणाचा मोठा मानसिक धक्का नेहरूंना बसला होता; इतरवेळा मात्र पायाभूत विचार हे त्यांचे आधार होते; मात्र स्वदेशातील समस्या दिवसेंदिवस वाढत गेलेल्या आहेत आणि म्हणून चीनच्या संदर्भात विचार करताना पेचप्रसंगात्मक, ताणवमय संबंध राहिलेले आहेत. 1962 च्या चीनच्या आक्रमणाचा मानसिक धक्का नेहरूंना इतका बसला की, त्यांच्या मृत्युचे हे एक कारण मानले जाते.

परराष्ट्र गुंतवणूकीबाबत नेहरूंची भूमिका : भारतीय अर्थकारणाला प्रेरणा देण्यासाठी औद्योगिक क्षेत्राचा पुरवठा करणे यासाठी नेहरू प्रेरणादयी ठरले. तथापी, परराष्ट्र धोरणाच्या गुंतवणूकीसाठी राखून ठेवण्यास नेहरू कठोर भूमिका घेतात. परराष्ट्र गुंतवणूकीसाठी नेहरू जागरूकतेने तयार होते. नेहरूंना राष्ट्रवादी विचाराने आत्मनिर्भरतेच्या (Self-Sufficient)आधारावर तिची वाढ करण्यामध्ये खात्री झालेली होती. प्रत्यक्षात ठराविक मुदतीमध्ये परराष्ट्र गुंतवणूकीच्या रचनेला कमी लेखण्याची शक्यता नव्हती. परराष्ट्र गुंतवणूकीच्या क्षेत्रात वारंवार भर असेल आणि त्या काळात गुंतवणूकीच्या स्थितीबाबत शासनाने कठोर नियंत्रण असेल असे स्पष्ट केले. 1947 आणि 1955 या काळामध्ये भारताच्या विकासासाठी आंतरराष्ट्रीय पाठिंबा मिळविण्यासाठी शब्दति "जतनबजनतमश् ची रचना सांगितली मात्र ती यशस्वी झाली नाही. तथापी भारतातील आर्थिकतेची वाढ करण्यासाठी मुख्य आर्थिक धोरणाकडे भारत वळले. सुरुवातीपासूनच भारताला आर्थिक विकासासाठी संसाधनांची उणीव जाणवत होती. त्यामुळे भारताने अमेरिका व रशियाशी मैत्रीपूर्ण संबंध प्रस्थापित करण्याचे धोरण अवलंबले. भारताच्या विकासासाठी आवश्यक वित्तीय व तंत्रज्ञानात्मक मदतीने विकासा करणे हे या पाठिमागे होते. आर्थिक शक्ती नेहरूंच्या विचारावर खुप काळा आधारलेली होती. भारताने शीतयुद्धाच्या काळात दोन महासत्तांमध्ये समतोल साधण्याचा प्रयत्न करून परकीय आर्थिक सहाय्य

मिळवले आणि आपले परराष्ट्र धोरण स्वतंत्ररित्या निर्धारित करण्याचा प्रयत्न केला गेला. अशाप्रकारे भारताने एका बाजूने परकीय आर्थिक सहाय्य विकास करण्यासाठी घेऊ लागले तर दुसऱ्या बाजूने परराष्ट्र गुंतवणूकीवर भर दिला गेला.

समारोप : भारतीय परराष्ट्र धोरणाला आंतरराष्ट्रीय राजकारणामध्ये एक स्वतःचे अस्तित्व, स्वतंत्र स्वरूप आणि अलिप्ततावाद व पंचशील तत्त्वे यामुळे प्राप्त झालेला आंतरराष्ट्रीय दर्जा मिळत आहे. यामध्ये जास्त प्रमाणात श्रेय हे पं. जवाहरलाल नेहरूंना द्यावे लागेल की ज्यामुळे भारतीय परराष्ट्र धोरणांची जडणघडण ही त्यांच्या विचाराने, आराखड्याने झाली. ब्रिटीश M.P. लॉर्ड भिखू परेख यांनी “Indian Council for World Affairs” (ICWA) च्या संबंधी भाषण देताना असे म्हंटले की, “Nehrus Policies Presented India in a light of moral self-righteousness” म्हणजे “नैतिक स्वत्व: प्रामाणिकपणाच्या प्रकाशमय व्यक्ती मध्ये नेहरूंची धोरणे भारताला भेट म्हणून मिळाली”. या प्रकारे वर्णन भिखूपरेख यांनी केले. नेहरूंचे परराष्ट्र धोरणविषयक विचार भारतासाठी महत्त्वाचे आहेत. भारतीय परराष्ट्र धोरणामध्ये नेहरूंनी सांगितलेली उद्दिष्टे, पायाभूत तत्त्वे यांचा विचार केला तर अलिप्ततावाद व पंचशील तत्त्वे यामुळे स्वतंत्र भारताच्या परराष्ट्र धोरणाला तर दिशा दिलीच; त्याशिवाय आंतरराष्ट्रीय राजकारणात बहुतेक राष्ट्रांना वरील तत्त्वांची दखल घ्यावी लागली. अलिप्ततावाद धोरण स्वीकारून भारताने तिसऱ्या जगातील देशांचे जणू नेतृत्वच स्वीकारले आहे. आंतरराष्ट्रीय जागतिक शांतता आणि परस्पर सहकार्य हे परराष्ट्र धोरणाचे मुख्य गमक असल्याने भारताचा व्यवहार देखील त्यापध्दतीने होताना दिसत आहे. असे असताना काश्मीर सारखा प्रश्न आणि चीनने केलेला पंचशील कराराचा भंग यांसारख्या प्रश्नामुळे भारतीय परराष्ट्र धोरणाची दिशा ठरवणाऱ्या नेहरूंना देखील काही काळ मानसिक धक्का बसला. यासारखे पेचप्रसंग प्रश्न विसरून चालणार नाही; त्यामुळे या सर्व बाबी लक्षात घेऊन भारताच्या परराष्ट्र धोरण ठरवावे लागेल. म्हणून नेहरूंच्या आदर्शवादी परराष्ट्र धोरणाला समोर ठेवूनच भारतीय परराष्ट्र धोरणांचे व्यवहार केले पाहिजे आणि त्यादृष्टीने सध्यकाळात परराष्ट्र धोरण ठरवावे लागेल.

जवाहरलाल नेहरूंनी भारतीय परराष्ट्र धोरणाला जी दृष्टी दिली त्या दृष्टीतूनच भारतीय परराष्ट्र धोरण आंतरराष्ट्रीय राजकारणात व्यवहार करताना दिसत आहे. त्याचे महत्त्व ओळखूनच नेहरूंना आधुनिक भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचे शिल्पकार म्हणून ओळखले जाते. मात्र, असे असले तरी तत्कालीन कालखंडात नेहरूंच्या परराष्ट्र धोरणांवर अनेक वेळा टिका झाल्या. विशेषतः चीनच्या पेचप्रसंग असो किंवा काश्मीरचा प्रश्न असो यावेळेस टीकांना त्यांना सामोरे जावे लागले. त्यामुळे असे असले तरी, त्या तत्कालीन कालखंडात नेहरूंचे नेतृत्व हे भारतीय परराष्ट्र धोरणावर प्रभावशील बनले होते. यांचा विचार केला असता नेहरूंचे परराष्ट्र धोरण सर्वच बाबतीत बरोबर होते का ? सध्याचे भारतीय परराष्ट्र धोरण हे नेहरूंच्या आदर्शवादी परराष्ट्र धोरणाला खरोखरच विचारात घेऊन व्यवहार करत आहे का ? इत्यादी प्रश्नांचा विचार आपल्याला करावा लागेल.

संदर्भ

1. Verinder Grover (Edi), Introduction to International Relations and India's Foreign Policy- Deep&Deep Publications, NewDelhi.1992.
2. Yuri Nasenko, Jawaharlal Nrehru and India's Foreign Polocy; Streling Publlishers Pvt.Ltd, 1977, New Delhi.
3. Ravinder K. Shivram, Indian's Foreign Policy Nehruto Vajpae; Commonwealth Publishers, Delhi. 01.
4. Macridis R .C., Foreign Policy in World Politics, Prentichall of India Pvt. Ltd., New Delhi, 1976.
5. Brecher Michael, "Nehru : A Political Biography", Oxford University Press,1998 .
6. Malone David & Raghvan Shrinath(edi), "The Oxford Handbook of Indian Foreign Policy", pub.Oxford University Press, 1st Edition,2015.
7. MurtiBi.Yas.Yan,"Nehru's Foreign Policy", Beacon information & Publication (india), 1953.
8. Masaldan P.N, "Jawaharlal Nehru's Foreign Policy", Pub.Nagapur University10 Nov.2006.

९ प्रधान ग. प. , पं. जवाहरलाल नेहरू विविध दर्शन. साधना प्रकाशन, पुणे १९६९.

१० देवळणकर शैलेंद, भारतीय परराष्ट्र धोरण : सातत्य आणि स्थित्यंतर प्रतिमा प्रकाशन,पुणे २००७